

## ‘नाथपंथी डवरी गोसावी’ जमातीचे प्रतिनिधित्व करणारी ‘देशोधडी’

डॉ. पल्लवी कोडक

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

### सारांश

नाथपंथी डवरी गोसावी हा समाज मूळचा महाराष्ट्रातला असून ते आपली जन्मभूमी सांगली-सातारा भागात असल्याचे सांगतात. या समाजाला महाराष्ट्रात काही भागात जोगी तर काही भागात नाथपंथी किंवा डवरी गोसावी या नावाने ओळखतात. भगवे धोतर, अंगात भगवा शर्ट, गळ्यात खैलिशैलशिंगी, गळ्यात रुद्राक्षाची माळ, चंदनाचे पोळ, हातात डमरू अडकवलेले त्रिशूल असा या लोकांचा भिक्षा मागण्याचा अवतार. हे लोक स्वतःला नाथपंथीय संन्यासी म्हणून घेतात. भिक्षा मागताना डमरू अडकविलेले त्रिशूल घेतात म्हणून ते आपली ओळख दमरू किंवा डवरी गोसावी अशी सांगतात. या समाजातील पुरुष मंडळी किंवा जाणती मुलं असा वेश घालून भटकत असतात. यांच्या स्त्रिया प्रपंच सांभाळण्याचं काम करतात. भिक्षा मागण्याच्या उद्देशाने हे लोक सतत गावोगावी भटकत असतात. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या बायका पोरान्चीही सतत भटकंती होते. या समाजात अनैतिकतेला थारा नाही असे सांगितले जाते. तसेच या समाजाने परंपरेने चालत आलेले काही विचित्र प्रथाही जपलेल्या दिसतात. या समाजातील प्रथा वेगळी आहे हे लोक हिंदू धर्मीय असले तरी प्रेताचे दहन न करता सर्रास दफन करतात. हा नाथपंथी डवरी गोसावी समाज परंपरागत अनेक विचित्र रूढी-परंपरा उराशी बाळगून भिक्षेवर जगतो आहे.

**बीज शब्द-** नाथपंथी, डवरी गोसावी, समाज, देशोधडी.

### प्रस्तावना :

सृष्टीतील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे मनुष्य. मनुष्य हा बुद्धिजीवी प्राणी आहे. तो स्वतःचा आणि इतर समुदायाचाही विचार करतो. अर्थात हा विचार सुखदुःखांशी निगडित असतो. त्यासाठी प्रत्येकाला अनेक कृती कराव्या लागतात. त्या कृती करत असताना तो समाजाचा विचार नक्की करत असतो. त्यातूनच मग नीती - अनीतीचा विचार येतो. प्रत्येक कृती करत असताना ती योग्य की अयोग्य, त्या कृतीमागील विचार चांगला की वाईट इत्यादी प्रश्नांची चर्चा आपण नेहमी करीत असतो. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो असे म्हणून आपण साहित्यातून समाजाचे दर्शन होते असेच सांगत असतो. म्हणून साहित्यातून व्यक्त होणारा समाज आणि त्या समाजाने अंगीकृत केलेली मूल्यव्यवस्था महत्त्वाची ठरते. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन या साहित्य प्रकारच्या आधारे लेखक समाजाचे चित्रण ललित स्वरूपात वाचकाला उपलब्ध करून देत असतो. म्हणून साहित्यिकाने मांडलेले जीवन व त्यातील समाज याला सामाजिक, सांस्कृतिकदृष्टीने महत्व नक्कीच प्राप्त होते. प्रस्तुत लेखात नारायण भोसले लिखित देशोधडी या आत्मकथनातून व्यक्त झालेले ‘नाथपंथी डवरी गोसावी’ या भटक्या जमातीचे होणारे चित्रण मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

### उद्देश :

१. आत्मकथन या साहित्य प्रकाराचे स्वरूप समजावून घेणे.
२. भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे सामाजिक जीवन अभ्यासणे.
३. भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या व्यवसाय आणि उपजीविकेच्या साधनांचा अभ्यास करणे.
४. नारायण भोसले देशोधडी या आत्मकथनाचा अभ्यास करणे.
५. ‘नाथपंथी डवरी गोसावी’ जमातीचे होणारे चित्रण देशोधडी आत्मकथनाच्या माध्यमातून अभ्यासाने.

### संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन लेखाची मांडणी करण्यासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा तसेच नारायण भोसले यांनी त्यांच्या आत्मकथनात मांडलेल्या आशयाचा, अनुभवविश्वाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक, मानसशास्त्रीय समीक्षा पद्धतीचा अवलंब केला जाईल.

### भटक्या-विमुक्त जाती जमातींचे सामाजिक जीवन, व्यवसाय व उपजीविकेची साधने :

भारतीय समाजामध्ये अनेक जाती पोटजातीच्या लोकांचा समावेश आहे. प्रत्येक जात ही वेगळी असून त्या पोटजातीचे जीवन जगणे देखील भिन्न स्वरूपाचे आहे. या जातीमधील गावगाड्याच्या परिघाबाहेर जगणाऱ्या भटक्या-विमुक्त जाती या अनेक वर्षांपासून स्वतःच्या उपजीविकेसाठी भटकत आहेत. आजही महाराष्ट्रातील भटक्या-विमुक्तांच्या बेचाळीस जमाती आणि त्यांच्या शेकडो पोटजाती पाहायला मिळतात. अशा या जाती-जमातींना स्वतःचा गावगाडा, निवाऱ्यासाठी ठिकाण नसते. आपले पोट भरण्यासाठी मात्र गावोगाव भटकंती करावी लागते. भटके म्हणजे परदेशी परके किंवा चोर भामटे अशा दृष्टीने पूर्वीपासून गावगाड्याने त्यांच्याकडे पाहिले व त्याचप्रमाणे त्यांना वागणूक दिली गेली. परिणामी भटक्या जमातींचे लोकजीवन किंवा संस्कृती गावगाड्याच्या परिघाबाहेरची संस्कृती म्हणूनच ओळखली जाऊ लागली. या भटक्या जमातीला स्वतःचा असा पारंपरिक व्यवसाय होता. त्यामुळे त्यांचा मात्र संबंध व्यवसायाच्या निमित्ताने थेट गावगाड्याशी आला. उदा. कैकाडी बुरुड फोका पासून व बांबूपासून पाट्या टोपल्या तयार करत असत. त्यामुळे त्यांचा थेट संबंध गावाशी यायचा. अशा भटक्या विमुक्त जमातींची त्यांच्या व्यवसायात अथवा उपजीविका करण्याच्या पद्धतीनुसार खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येते.

भटक्या आणि विमुक्त जमातींची त्यांच्या व्यवसायानुसार अथवा उपजीविका करण्याच्या पद्धतीनुसार खालीलप्रमाणे वर्गवारी करता येईल :

१. देवाच्या नावाने जगणारे- गोंधळी, वाघ्यामुरळी, रावळ, आराधी, जोगती-जोगतिणी, मरिआईवाले, भोपे, गोसावी, बैरागी.
२. पशुपालक जमाती- गोपाळ, दांगट, मैराळ, गोळ्ला, डवरी गोसावी.
३. कलावंत जमाती- डोंबारी, कोल्हाटी, मदारी, गारूडी, नंदीबैलवाला, दरवेशी, रायरंद, बहुरूपी, कठपुतळीवाला, माकडवाला, मारवाडी भाटी.
४. भविष्य सांगणाऱ्या- मेढंगी, तिरमाळी, कुडमुडे जोशी, ठोकेजोशी, वासुदेव, मनकवडे, पिंगळा जोशी, डमरूवाले जोशी, सरोदे.
५. शिकार करणाऱ्या जमाती- पारधी, भिल्ल, फासेपारधी, चित्तर पारधी, हरण पारधी, वैदू.
६. व्यवसाय करणाऱ्या जमाती- छप्परबंद, शिकलगार, कैकाडी, वडारी, कुंचीकोरवा, ध्यारे कंजर, वाघरी, बेलदार, घिसाडी, काशीकापडी, ओतारी, गाडीलोहार, रमय्या, वैदू, राजगोंड (आदिवासी), स्मशान जोगी.
७. जातींच्या मागत्या जमाती- डक्कलवार (मातंगांचे मागते) रायरंद (महारांचे मागते).
८. शारीरिक कष्टाची कामे करणारे- वडार, लमाण, बेलदार, गाडीवडार, मातीवडार.
९. अन्य मार्गाने उपजीविका करणारे- कंजारभाट, पारधी, राजपूत आणि भामटा (चव्हाण रामनाथ : २००२ : वीस)

ज्या जमातींना स्वतःचा व्यवसाय होता किंवा उपजीविकेचे साधन होते त्यांचा संबंध गावगाड्याशी आला. पण ज्या जमातींना उपजीविकेचे साधन उपलब्ध नव्हते त्या मात्र पोटासाठी वेगवेगळ्या मार्गाने चोऱ्यामाऱ्या करून स्वतःचा उदरनिर्वाह करू लागल्या. या भटक्या जमातीमधील नाथपंथी डवरी गोसावी ही एक जमात आहे. नाथपंथी डवरी गोसावी हा समाज मूळचा महाराष्ट्रातला असून ते आपली जन्मभूमी सांगली-सातारा भागात असल्याचे सांगतात. या समाजाला महाराष्ट्रात काही भागात जोगी तर काही भागात नाथपंथी किंवा डवरी गोसावी या नावाने ओळखतात. भगवे धोतर, अंगात भगवा शर्ट, गळ्यात खैलशैलशिंंगी, गळ्यात रुद्राक्षाची माळ, चंदनाचे पोळ, हातात डमरू अडकवलेले त्रिशूल असा या लोकांचा भिक्षा मागण्याचा अवतार. हे लोक स्वतःला नाथपंथीय संन्यासी म्हणून घेतात. भिक्षा मागताना डमरू अडकविलेले त्रिशूळ घेतात म्हणून ते आपली ओळख दमरू किंवा डवरी गोसावी अशी सांगतात. या समाजातील पुरुष मंडळी किंवा जाणती मुलं असा वेश घालून भटकत

असतात. यांच्या स्त्रिया प्रपंच सांभाळण्याचं काम करतात. भिक्षा मागण्याच्या उद्देशाने हे लोक सतत गावोगावी भटकत असतात. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या बायका पोरांचीही सतत भटकंती होते. नाथपंथी डवरी गोसावी या समाजाचे मुख्य कुलदैवत काल भैरवनाथ हे असून त्याची गुरु गादी सोनारी येथे उस्मानाबाद जिल्ह्यात असल्याचे सांगितले जाते. या समाजात अनैतिकतेला खारा नाही असे सांगितले जाते. तसेच या समाजाने परंपरेने चालत आलेले काही विचित्र प्रथाही जपलेल्या दिसतात. या समाजातील प्रथा वेगळी आहे हे लोक हिंदू धर्मीय असले तरी प्रेताचे दहन न करता सर्रास दफन करतात. हा नाथपंथी डवरी गोसावी समाज परंपरागत अनेक विचित्र रुढी-परंपरा उराशी बाळगून भिक्षेवर जगतो आहे. एकंदरीत या समाजाचे वेगळेपण भिक्षा मागणे हाच प्रमुख व्यवसाय किंवा जगण्याचं प्रमुख साधन असलेला आपल्याला दिसून येतं. या भटक्या विमुक्तांनी आपल्या जगण्यातील संघर्षांची मांडणी आत्मकथनातून केल्याचे दिसते. मराठी साहित्यात भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांनी मोलाची भर घातली आहे. या आत्मकथनांच्या माध्यमातून भटक्या विमुक्तांच्या सामाजिक जीवनाची मांडणी आपल्या समोर येते. मराठी आत्मकथनांच्या मालिकेत भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांची नोंद घेणे महत्वाचे ठरते. यामध्ये आयरणीच्या घना - वैजनाथ कळसे, उचल्या - लक्ष्मण गायकवाड, उपरा - लक्ष्मण माने, कोल्हाट्याचं पोर - किशोर काळे, गबाळ - दादासाहेब मोरे, तांडा - आत्माराम राठोड, दगडफोड्या - रामचंद्र नलावडे, बिराड - अशोक पवार, बेरड - भीमराव गस्ती, मरणकळा - जनाबाई गिन्हे, पारधी - रमेश काळे, दैना - भास्कर भोसले, कॉलनी - सिद्धार्थ पारधे, झोळी - कालिदास शिंदे या आत्मचरित्रांच्या बरोबरच देशोधडी हे नारायण भोसले यांचे आत्मचरित्र भटक्या-विमुक्तांच्या आत्मचरित्रात महत्त्वपूर्ण असलेले पहावयास मिळते. या आत्मचरित्रातून व्यक्त झालेले नाथपंथी डवरी गोसावी या भटक्या जमातीचे समाजजीवन पाहणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. पण देशोधडीतून व्यक्त झालेले या जमातीचे चित्रण करण्यापूर्वी आत्मकथन या संकल्पनेची थोडक्यात मांडणी करता येईल.

#### आत्मकथन स्वरूप :

सुरुवातीच्या काळात आत्मकथनांना आत्मचरित्रेच समजले गेले परंतु आत्मचरित्र व आत्मकथन या दोहोंतील भूमिका भिन्न असल्याने जसे जसे अभ्यासकांना जाणवू लागले तसे तसे आत्मकथनाकडे एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार म्हणून पाहिले जाऊ लागले. जेव्हा उपेक्षित, दलित, भटक्या आदिवासींनी आपला अनुभव लिहिण्यास सुरुवात केला तेव्हापासूनच 'आत्मकथन' हा शब्दप्रयोग मराठी साहित्यात रूढ झाला.

भारतीय समाजरचनेच्या व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या दुराव्याचे भान ठेवून आत्मकथने लिहिली गेली. जीवनातील समस्यांची गुंतागुंत; त्यातून मनात उसळणारा वेदनासागर जन्मापासून सोसलेला, भोगलेला असल्यामुळे त्याचे आविष्करण आत्मकथनातून झाले.

आपल्या भोवतालचा दुःखी समाज, अस्वस्थ दलित जग आत्मकथनामधून आविष्कृत होते. या संदर्भात मराठी साहित्याचे अभ्यासक डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात कथन सातत्याचे प्रतीक आहे, तर कथेला शेवट असतो. ती पूर्णत्वाचा प्रत्यय देते, कुठे तरी थांबते; आत्मकथनाचा प्रवास मात्र सुरूच असतो. दृष्टीने विचार करू जाता दलित आत्मकथन संज्ञा अधिक अर्थपूर्ण अन्वर्थक आहे. आपल्या जीवनात दुःख भोगले, भटकंतीमुळे वाट्याला आले त्याचे चित्रण आत्मकथनात पाहावयास मिळते. आपल्या अनुभवाशी प्रामाणिक राहून, आपण कसे घडत गेलो याचे निवेदन दलित आत्मकथनकार करतो. भूतकाळात कोणते अनुभव आले त्यामधून आपली प्रतिक्रिया नोंदविता आपल्या केवळ मानसिक जखमाच उघड करतो. त्यामुळे दलित आत्मकथनामधील दुःख सामाजिक पातळीवर जाऊन पोहोचते. त्यामुळे कथन समाजाचे प्रातिनिधिक कथन असते. 'मी' जगणे व्यक्तीगत राहत नाही तर त्याला 'आम्ही' चे स्वरूप प्राप्त होते. याच स्वरूपाची मांडणी भटक्या विमुक्तांच्या आत्मचरित्रातून झाली आहे. आत्मकथन म्हणजे आत्मचरित्र नाही किंवा कथा, कादंबरी नाही, तर रूढ अर्थाने प्रयोजन, प्रकृती व परिणाम याबाबतीत ती प्रचलित आत्मचरित्राहून वेगळी ठरतात.

यानंतर देशोधडी या नारायण भोसले यांच्या आत्मकथनातून आलेले नाथपंथी डवरी गोसावी समाजाचे चित्रण पाहता येईल.

### देशोधडीतील समाज जीवन आणि नाथपंथी डवरी गोसावी जमात :

नाथपंथी डवरी गोसावी ही जमात महाराष्ट्रातील असून भारतभर भटकंती करते. राहायला गाव नाही, घर नाही. तथाकथित संस्कृतीचा, जात पंचायतीचा, देवदेवतांचा, प्रथा परंपरेचा, स्वतःच्या अनेक वाईट कृत्यांचा या जमातीला अभिमान आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत मात्र हा समाज मागे आहे. मुळातच शिक्षणाची वानवा असलेल्या या जाती जमातीत स्त्रियांचे शिक्षण तर दूरच आहे. आधुनिकेतेशी आणि शिक्षणाची जागृती असणारी नवी पिढी शिकत आहे. पण त्याचेही प्रमाण अत्यल्प असलेले दिसते. नारायण भोसले हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. या शिक्षणाच्या संदर्भात त्यांनी एक आठवण सांगितली आहे. ती अशी, एप्रिलच्या शेवटी शाळेचा रिझल्ट येई. मी पहिली पास झालो होतो व आप्पा दुसरी पास झाला होता. आप्पाही शिकायला चांगला होता. त्याचे लिहिणे-वाचणे नजरेत भरण्यासारखे होते. पहिलीला एकच पुस्तक असे, दुसरीला दोन पुस्तके असत, तिसरीला तीन पुस्तके असत, व चौथीला चार पुस्तके असत. म्हणून, त्याकाळी 'मुलगा-मुलगी किती बुकं शिकला-शिकली?' असे म्हटले जाई व त्याच्या उत्तरात 'हा आमचा मुलगा-मुलगी दोन बुकं शिकला-शिकली, तीन बुकं शिकला-शिकली, चार बुकं शिकला - शिकली,' असे म्हटले जाई. (देशोधडी : २०२१ : ७८) शिक्षण घेतानाही त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागे. याचाच उल्लेख वरील प्रसंगातून येतो. या शिक्षणाच्या संदर्भात नारायण भोसले यांची आजी एक गीत म्हणते त्यातून येणारी पिढी शिकते आहे अशी भावना व्यक्त होताना पहावयास मिळते. ते गीत असे,

आप्पा दुसरी पास झाला आणि मी पहिली पास झालो. आज्जी म्हणालीच,  
'ग्यानाचा दिवा आज पेटला, अंधार तो पळाला.

पाषाणाखाली जिव्हाळा दिसला, डोळ्यांत मला मळा दिसला.

सटवीचं अक्षर वाचनारा आला, स्वतःला घडविनारा सुरव्या जन्मला.

वारूळातल्या मुंग्या मोजनारा आला, सगळा हिशेब सांगनारा आला.

दोनवर एक निराळा, घेऊन आला तिसरा डोळा.'

कधी कुठं न ऐकलेले विचार तिच्या तोंडून आम्हाला ऐकायला मिळत. (देशोधडी : २०२१ : ४६)

शिक्षणाच्या संदर्भातली आजीची भावना यातून व्यक्त होते आजीला अभिप्रेत आहे की, आता हिशेब सांगायला दुसऱ्या कोणाची गरज नाही तर आपल्या कुटुंबात आता शिकेली नवी पिढी आकाराला येत आहे.

काही मुलं शिक्षण घेऊन नवे विश्व उभे करत आहेत. देशोधडीमध्ये मायलेकींची भेट, सगेसोयरे यांना जर भेटायचं असेल तर ते कोठे भेटतात. एखादा व्यक्ती नातलग जर मयत झाला तर त्याची बातमी नातेवाईकाना अनेक वर्षांनंतर समजते. आता काळ बदलला पण काही वर्षांच्या पाठीमागे आपण गेलो असता या गोष्टीची शक्यता आपल्याला नक्कीच जाणवते. काही यात्रेच्या निमित्ताने भटकंती करणारी ही जमात एकत्र येते, तेव्हा त्याच्या आठवणीना वाट करून दिली जाते. आज हा समाज बऱ्यापैकी स्थिर होण्याचा प्रयत्न करतो आहे. शिक्षण घेतलेले लोक स्थिर होताना दिसत आहेत. त्यांच्याजवळ घर, शेती, नोकरी असेलेली दिसते. शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांना जो अनुभव आला तो अनुभव त्यांनी मांडायला सुरवात केली. आपल्या जातीच्या इतिहासाच्या संदर्भातली मांडणी नारायण भोसले यांनी आपल्या देशोधडी मध्ये मांडली आहे. यासंदर्भातील अनेक प्रसंगाची मांडणी देशोधडीमध्ये आली आहे.

देशोधडीच्या शीर्षकाबद्दल नारायण भोसले म्हणतात, पाल-मोगाळ तंबू देणं, पाल-मोगाळाचे तंत्र समजून घेणं, पाल देताना चारी बाजूला पसरून ठेवणं, पालाची आडवी पंधरा फुटाची व उभी दहा फुटाची लांबी रुंदी यांचा अंदाज घेऊन पाल उभं करणं, अढी-मेढी-बारा खुट्यांसाठी खाणाखुणा करून त्या पसरलेल्या पालासह उभं करणं, खुटे रोवण्यासाठी दगड-हातोडा वापरणं, पाल बाया- वादळानं उपटून निघणार नाही याची विशेष काळजी घेणं, एका दिसासाठीचं उकिरड्यातील उकिरासारखं पसरलेलं सामान पालात लावणं, गोणी नीट ठेवणं अशी कामे करत-करत चुलीसाठी तीन दगड आणणं, ते दगड विशिष्ट

आकाराचे-उंचीचे आहेत का नाहीत, स्वच्छ आहेत का नाही ते बघणं, तीन दगडांची चूल तयार करणं, त्यासाठी काट्याकुट्यांचं मिळलं तसं जळण सरपण गोळा करणं, जिथं मुक्काम पडला हाय तेथून कोणाच्या कुपाडीच्या किंवा गावंदरीला कावळ-काटक्या स्वयंपाकासाठी गोळा करणं, पायांत पायतन असो किंवा नसो त्याची फिकीर न करणं, पाणी शोधून काढणं, पाणी शेंदून घेणं, त्यासाठीचा कासरा-दावं सोबत नेणं, अवघड अशा अनोळखी विहिरी-बारवात उतरणं, जीव वाचवून पाणी घेऊन बाहेर येणं, अशी कामं नियमितपणानं करणं तिला जड जाई. (देशोधडी : २०२१ : ५९) नाथपंथी डवरी गोसावी या जमातीतील लोकांचे जीवन कसे व्यापले आहे ते या आत्मकथनात प्रकर्षाने जाणवते. पाल आणि या पालासाठी वापरलेल्या मेंढे त्यांच्या भाषेत आड मेढदी बाराखुड्यांची म्हटलं जातं.

नाथपंथी डवरी गोसावी समाज हा भिक्षेकरी आहे. देवाच्या नावाने भिक्षा मागतो. आणि त्या प्रत्येक देवतेची एक स्वतंत्र कथा आहे. भिक्षा मागत पुढे-पुढे जात असताना हा समाज गाव सोडून इतर प्रांतात जसे बिहार, नेपाळ, आंध्रप्रदेशपर्यंत भिक्षेसाठी प्रवास करत गेलेला दिसतो. या प्रवासात अनेकांचे जन्म होतात. ती मुल मोठीही होतात.यासंदर्भातील एका प्रसंगाचा उल्लेख नारायण भोसले करतात. ते म्हणतात, माझ्या मोठ्या शंकर नावाच्या भावाचा, म्हणजे आप्पाचा, जन्म बामणीला झाला, तर माझ्याहून लहान भावाचा, म्हणजे दत्ताचा, जन्म आंध्र प्रदेशातील राजबंद्री येथे भटकंतीत असताना एका तळ्याच्या काठाला आई दसऱ्याचं धुणं धुताना झाला. तर माझ्या आठ भावंडाचा जन्म भारतातील दिल्ली, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक राज्यांमधल्या विविध भागांत झाला. त्यामुळे 'आम्ही सारे बांधव भारतीय आहोत' असे म्हणण्यासाठीची पात्रता आम्ही सार्थ धारण करत आहोत. (देशोधडी : २०२१ : १७) भटकंती दरम्यान जन्म झाल्याचा आणि कोठे जन्म झाला याचा उल्लेख ते करतात. म्हणजे ठिकाण नसलेल्या जाती जमातींच्या बाबतीत हे विधान केलेले पहावयास मिळते.

भटक्या जाती जमाती अनेक वर्षांनंतर ज्यावेळेस गावी यात्रेच्या निमित्ताने एकत्र येतात. त्यावेळी अनेक सुखदुःखाच्या आठवणी निघतात. या आत्मकथनात नारायण भोसले यांनी यात्रेसंदर्भात सांगतात ते म्हणतात की, चैत्राच्या महिन्यात भिक्षाटनाला गेलेली माणसे दहा-बारा महिन्यांनी आपापली आर्थिक स्थिती पाहून युपी, बिहार, बंगाल, दिल्ली, आसाम, केरळवरून भिक्षा मागून गावी येत असत. गावातील पन्नास-साठ कुटुंबांतील किमान एक एक करून कुटुंब मोठी गाबाळं डोक्यावर घेऊन येत. त्यात संसाराच्या चीजवस्तू असत. भांडी, घागरी, पाल-काठी, अंथरूण असे, कपडे असत. देव-देव जत्रा खेत्रा करण्यासाठी वर्षभराची रोकड असे. या चैत्र-वैशाखाच्या महिन्यांची संपूर्ण गावालाही आशा असे. कारण, या काळात एवढ्या बिन्हाडाला भाजीपाला, दूध, दही, अंडी दररोजच्या चीजवस्तू लागत. यांची दुकाने दोन-चार महिन्यांची कमाई करून जात, तर जमाती वर्षभराची कमाई घालवून बसत. (देशोधडी : २०२१ : ४६) यात्रा ठरलेल्या दिवशी आखितिला सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यात नातेपुते येथे भरते. त्यामध्ये नाथपंथाची म्हणजे भैरवाची यात्रा भरते. तिथे हा समाज एकत्र जमतो. आता हा समाज मुंबईमध्ये झोपडपट्ट्यांमध्ये कुठे कुठे स्थिर होतो आहे. शिकलेल्या समाज स्थिर होतो आहे. हा समाज पोलिसांना मात्र खूप घाबरतो, कारण पोलीस नको नको ते प्रश्न विचारून हैराण करतात. या जमातीचे स्वरूप बदललेले दिसते. भटकंती करत हा समाज महाराष्ट्रातून हिमालयाच्या पायथ्यापर्यंत जाताना बघायला मिळतो. हा समाज भिक्षा मागत असताना किती लांब पर्यंत भटकत होता हे दिसून येते

लेखक आपल्या जातीच्या नामकरणाविषयी म्हणतात, आमचे मूळ गाव कोणते माहीत नाही, कोणाचा जन्म पाकिस्तानातला, कोणाचा मृत्यू नेपाळमध्ये, तर कोणाचं लग्न दिल्लीत, मुल झाली आंध्रप्रदेशात ! मूळ शोधूनही सापडणार नाही. निसर्गातल्या नदीसारखी उगमाची अनिश्चिती आणि आडव्या-तिडव्या प्रवाहाची व्याप्तीच जणू! या बामणी गावात आमचे पूर्वज कोठून आले माहीत नाही! पण सांगायला गाव बामणी, तालुका सांगोला, जिल्हा सोलापूर. नाही म्हणायला या गावात आमचे पणजोबा लक्ष्मण व त्यांचे वडील रत्नू कुठून तरी इ. स. १८०० शेच्या आसपास आल्याचे वृद्धांकडून समजते. तशी आमची मूळ जात-जमात कोणती हेही कोणाला छातीठोकपणे सांगता येणार नाही. नाथाची पूजा करतो म्हणून 'नाथपंथी', शंकराचा डवर

वाजवतो म्हणून 'डवरी', अन अंगावर गोसाव्या सारखा भगवा पेहराव असतो म्हणून 'गोसावी'. एकत्रित मिळून 'नाथपंथी डवरी गोसावी!' (देशोधडी : २०२१ : १९) याप्रकारे त्यांनी आपल्या कुलाच्या उत्पत्तीविषयी विवेचन केले आहे. पाच लाख लोकसंख्या असणाऱ्या या जमातीमधील एक टक्यापेक्षाही कमी शिक्षणाचं प्रमाण आहे. फक्त दहा ते वीस स्त्रिया नोकरी करत आहेत. काही स्त्रियांच्या गीतांचा व कवनांचा उल्लेख आलेला आहे. लेखक स्वतः म्हणतात की, माझी आजी, आई ही वेगवेगळ्या कारणांनी गीत म्हणत असत. लग्नसमारंभासाठी पालावर जाऊन गीत गाईले जाई.

अंधश्रद्धेच्या माध्यमातूनही अनेक प्रसंगांची मांडणी देशोधडी आत्मकथनाट झाली आहे. नारायण भोसले शकून अपशकून या संकल्पनांच्या संदर्भात लिहितात. ते म्हणतात की, त्याकाळी जमातीत आणि बिन्हाडांत शकुन-अपशकून खूपच मानले जात. आपल्या मिळकतीत आलेल्या विघ्नाला हे अपशकूनच जबाबदार आहेत, असेच त्यांना वाटत होते. 'मांजर आडवे जाणे, अचानक कावळ्याने शिवणे, विधवा स्त्री आडवी जाणे, अस्पृश्य मनुष्य दिसणे-आडवा जाणे, पाटी-खोऱ्या घेऊन जाणारा मनुष्य आडवा जाणे, रिकामी घागर घेऊन जाणारी कोणी स्त्री, कोणीतरी हटकने, टिटवीचे केकाटणे, मयत आडवे जाणे, अशा गोष्टी म्हणजे भयंकर काहीतरी घडण्याची चाहूल मानली जात होती. परदेशी म्हणजे माणदेश सोडून भिक्षेला जातांना कोणी परका माणूस, अस्पृश्य माणूस आडवा गेला, तर आपण परकं होऊ, अस्पृश्य होऊ म्हणून अपशकून मानत. पाटी-खोऱ्या घेऊन कोणी आडवा गेला, तर आणखीनच आक्रीत घडणार, असं मानलं जातं होतं. मृत्यूच्या वेळी प्रेत पुरण्यासाठी असाच पाटी खोऱ्या लागतो म्हणून हा आपल्यासाठी अपशकून आहे असं मानलं जाई. विशेषतः गावातील विधवा, परित्यक्ता, मुलं होत नसलेली बाई आडवी जाणे म्हणजे वैधव्य येईल, पोरवडा वाढणार नाही असं मानून यांचा अपशकून सर्वच गाव मानीत असे. शकुनांबाबतीतही पाण्याची भरलेली घागर आडवी गेली तर भरभराट म्हणजे चांगली भीक मिळेल म्हणून शुभ मानली जात होती. या भिक्षेकरी समुदायात तर शकुन, अपशकून यांमुळे अनेक प्रकारच्या घटना घडल्या असे मानले जाई. मांगजातीचा शुभशकून मानला जात असला, तरी मांग आमच्या गावात नव्हते. एक बिन्हाड आले, पण ते फार उशिरा, नंतर आले. (देशोधडी : २०२१ : ९३) यामुळे यांच्यात अनेक अंधश्रद्धा मानल्या जात होत्या. भटका विमुक्त समाज जरी भटकंती करित असला आर्थिकदृष्ट्या मागास असला तरी तो अन-टचेबल (अस्पृश्य) मात्र तो नव्हता. तर हाच समाज अस्पृश्य व्यक्ती समोरून गेला तरी अपशकून मानायचा.

'देशोधडी' ही नारायण भोसले यांच्या जीवनाची आधी-अधुरी कहाणी आहे. पूर्ण कहाणी पुढील दोन भागात येणार आहे. दुसऱ्या भागाचे शीर्षक आहे 'अनाथपंथी' व तिसरा भाग आहे, 'भटक मरो मत कोय' हे दोन भाग नोकरी मिळाल्यानंतरच्या आयुष्याचे आहेत. वर्तमान काळावरील भूतकाळाच्या परिणामाचे विश्लेषण, तारुण्याच्या आयुष्यातील जातवर्गलिंगभाव जाणवेविषयीची उकल तसेच भटक्या जातसमूहांच्या संबंधाच्या ताण्या-बाण्याविषयीचे अनुभव आहेत. भटके-विमुक्त जागतिकीकरणाच्या परिणामाविषयी विश्लेषण त्यातील राजकारण याची माहिती या आगामी दोन खंडात नारायण भोसले मांडली आहे.

#### निष्कर्ष :

१. देशोधडी आत्मकथनामध्ये नाथपंथी डवरी गोसावी समाजाच्या भटकेपणाची, अस्थिरतेची, परावलंबी जगण्याची मांडणी नारायण भोसले यांनी केली आहे.
२. नारायण भोसले यांनी देशोधडीमध्ये भिक्षेकरी असलेल्या नाथपंथी डवरी गोसावी समाजाचा इतिहास आणि समाजजीवनाची उकल केली.
३. या आत्मकथनातून नारायण भोसले या व्यक्तीच्या जीवनाचे, त्यांच्या कुटुंबाचे, त्यांच्या जमातीविषयीचा लेखाजोखा मांडला आहे.
४. या आत्मकथनातून भिक्षेकरी असणाऱ्या आणि भटकंती करित असताना विविध प्रदेशातील वास्तव्यानिमित्त आलेल्या विविध अनुभवांचा उल्लेख नारायण भोसले करतात.
५. या आत्मकथनतून नाथपंथी डवरी गोसावी समाजाच्या दैनंदिन जगण्याचे कथन आलेले आहे.

६. नाथपंथी डवरी गोसावी समाजातील लोक शिक्षण घेवू शकले नाहीत. शिक्षणाअभावी त्यांच्या वाट्याला आलेले दुःखही या आत्मचरित्रातून नारायण भोसले मांडतात.

**संदर्भग्रंथ :**

- १) भोसले नारायण , २०२१ : देशोधडी, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, आक्टोबर २०२१
- २) चव्हाण रामनाथ, २०१३ : भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- ३) चव्हाण रामनाथ, २००२ : भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे प्र. आ.